

Микола Котляр*

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ В ІСТОРИЧНІЙ І ПОЕТИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

Якщо Вам доведеться побувати в Оружейній палаті Московського Кремля, то серед головних експонатів цього неповторного зібрання коштовностей, шедеврів ювелірного мистецтва, дорогоцінної зброї, розкішного одягу, вишуканих предметів побуту Ви побачите знамениту “шапку Мономаха”. Її візерунчастий золотий верх у формі півкулі виблискує перлами і дорогоцінним камінням, а опушка виготовлена з хутра сибірського соболя... (рис.1). То була державна корона Росії, якою з кінця XV ст. вінчали на царство великих князів, а потім і всіх російських царів та імператорів аж до Миколи II. На старовинних малюнках у “шапці” зображені Іван IV Грозний і Борис Годунов.

Рис.1. «Шапка Мономаха».
Середньоазійська робота, кін. XIII – XIV ст.

Та, на превеликий жаль, “шапка Мономаха” не має прямого відношення до героя цієї розповіді, великого князя київського Володимира Всеволодича Мономаха, котрий сидів на “золотому” київському престолі з 1113 по 1125 р. Як встановили фахівці, вона була виготовлена в кінці XIII – на початку XIV ст. десь на Сході, найвірогідніше, самаркандськими майстрами. Однак традиція, – народна, усна, й високовчена, книжна, – назавжди пов’язали ту “шапку” з ім’ям уславленого київського государя.

Згідно легенди, що набула поширення за великого князя московського Івана III (1462–1505), Володимир одержав царські регалії, а серед них і шапку, від свого діда, візантійського імператора. Ним був Константин IX Мономах. Як писав Б. О. Рыбаков, Іван III, що полюбляв з політичних міркувань “ворошити літописці”, не випадково звернувся до величної постаті Володимира Мономаха, що височіла, так само, як і фігура Івана, на межі двох епох¹. Адже Володимир Всеволодич був останнім самодержцем Київської Русі. Незабаром після його смерті настане доба удільної (феодалної) роздробленості, коли до того єдина

* Котляр Микола Федорович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, головний спеціаліст Інституту історії України НАН України (Київ).

¹ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. – Москва, 1964. – С.122.

Давньоруська монархія розділилась на півтора десятки автономних земель і князівств, що управлялись федерацією найсильніших князів.

Сама поява на світ Володимира була одним із наслідків останньої великої війни поміж Київською державою і Візантією. Під 1043 р. “Повість временних літ” сповіщає: “Посла Ярославъ сына своего Володимера на Грекы, и вда ему вои многы, а воеводство поручи Вышате... И поиде Володимеръ в лодях, и придоша в Дунай и поидоша к Цесарюграду. И бысть буря велика, и разби корабли Руси, и князь корабль разби вѣтеръ...”² Згідно оповіді “Повісті”, воїнів Володимира Ярославича викинуло хвилями на берег. Їх повів на Русь воєвода Вишата, але вони потрапили в руки візантійців. Володимир же з купкою дружинників зумів розбити послані за ним грецькі кораблі й повернувся на Русь на своїх суднах. Лише через три роки, після підписання миру між сторонами, Вишату відпустили на Русь³.

Великий князь київський Ярослав Володимирович у міжнародній політиці віддавав перевагу мирним засобам перед воєнними. Війна 1043 р. спалахнула з вини Візантії. Імператор Константин IX Мономах вирішив припинити виплату грошей Русі за додержання миру на північних рубежах імперії й підштовхнув її до війни. Візантійський історик XI ст. Іоанн Скіліца розповів про привід до війни. На константинопольському ринку спалахнула сварка між місцевими і руськими купцями, в якій було вбито знатного руса, у відповідь руське військо рушило на Царгород⁴. Проте бійка на торгу Константинополя не була випадковістю. Адже тоді ж були розграбовані з відома грецького уряду товари руських купців у столиці і склади руського монастиря на Афоні. Ярослав був змушений реагувати на ворожі дії імператора щодо його підданих⁵. Сучасна подіям візантійська історіографія тенденційно тлумачить причини й самий хід війни 1073 р. Наприклад, Михаїл Пселл (1018 – бл. 1097 р.) твердить, що ніби коли у Візантії воцарився Константин Мономах, руси пішли на нього війною без жодного приводу, – мовляв, тому що вже давно готувались до війни з імперією⁶.

Програвши війну грекам, Ярослав Володимирович повівся нетрадиційно, він не став, подібно до свого діда Ігоря, прагнути реваншу і негайно готуватись до нового походу на Константинополь. Іноземні джерела свідчать, що князь налагодив обмін посольствами з низкою європейських країн, мабуть, прагнучи збити коаліцію проти Візантії. З цього приводу В.Т.Пашуто зауважив: “Легше було розправитися з полоненими⁷, ніж ворогувати з Руссю, що в ці роки зміцнила свої позиції в Східній Європі (союзами з Польщею, Угорщиною, Чехією), в Причорномор’ї і зав’язала дуже небезпечні для Візантії зносини з Германією і з Францією, і з Англією. Зближення Русі з печенігами ставило під загрозу не лише володіння Візантії в Північному Причорномор’ї, а й її дунайський

² *Повесть временных лет / Подг. текста, перев, статьи и коммент. Д.С.Лихачева. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.67.*

³ Там же.

⁴ *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum. – Fasc. 1. Thum. Berolini, Novi Eboraci, 1973. – P.430.*

⁵ *Литаврин Г. Г. Пселл о причинах последнего похода руссоких на Константинополь в 1043 г. / Г. Г. Литаврин // Византийский временник. – Т.27. – 1967. – С.71–86.*

⁶ *Пселл М. Хронография / Пер., статья и примеч. Я.Н.Любарского. – Москва, 1978. – С.95.*

⁷ Більшість руських полонених імператор наказав осліпити.

кордон”⁸. Намальована вченим картина вірно відбиває становище Русі й Візантії у світі й пояснює, чому імператор незабаром по завершенні війни почав шукати шляхи до мирної угоди з північним сусідом.

1046 року (“по трехъ же лѣтъъ миру бывшю”⁹) була укладена мирна угода. Візантійська сторона компенсувала збитки руським купцям у Константинополі й руському монастиреві на Афоні. Угода була скріплена у проміжку часу між 1046 і 1052 рр. династичним шлюбом сина Ярослава Всеволода з донькою Константина Мономаха (можливо, її звали Марією)¹⁰.

При тому, що 1046 р. було підписано русько-візантійський мирний договір, тим не менше, київський государ вирішив найбільш дійовим на ті часи способом продемонструвати світові своє прагнення відстоювати незалежність своєї країни в політичній і церковній сферах (адже вони були тісно сплетені між собою). Під 1051 р. Нестор скупю відзначив: “Постави Ярослав Лариона митрополитомъ русина въ святѣй Софѣи, собравъ епископы”¹¹.

Самовладне поставлення в митрополити без погодження з візантійським імператором і константинопольським патріархом близької до Ярослава людини, руського родом священика, було нечуваною справою. Однак це не означало, що князь прагнув позбавитися від церковної залежності від Константинополя. Він не міг і думати про залежність руської церкви від папського престолу, про що так полюбляють писати уніатські історики. Мабуть, шлюб доньки Константина Мономаха з руським княжичем мав на меті задобрити руського государя. Від цього шлюбу й народився Володимир, прозваний за родовим ім’ям матері Мономахом. Під 1053 р. літописець відзначив: “У Всеволода родися сынъ, и нарече имя ему Володимерь, от царицѣ гръкынѣ”¹². Сталося це, ймовірно, в Києві, бо в ті роки Ярослав постійно тримав при собі Всеволода, котрого він любив за розум, добрий нрав і любов до книжок.

Та через рік по тому Ярослав Володимирович помер. Згідно його заповіту, вписаного в короткому переказі в “Повість временних літ”, у Києві “на отца мѣсто” сів його старший син Ізяслав, а Всеволоду дістався Переяславль Південний. Там і спливли дитячі роки Володимира. Пригадаємо, що там починались знамениті “змійові вали”, які захищали південні земі від кочовиків, за ними простягався безкрайній Степ. У той час в Степу якраз змінювались орди кочовиків. Печеніги відійшли до Дунаю, їх місце посіли торки, а зі сходу насувались незліченні маси племен половців або куманів чи кипчаків, як звуть їх візантійські, західноєвропейські і східні джерела. Найпівденніше розташованому серед руських земель Переяславському князівству довелося прийняти на себе перший удар нового, набагато сильнішого й численнішого від печенігів ворога.

Володимирові Мономаху судилось провести у Переяславлі, на кордоні Русі з Степом, більше тридцяти років, половину дорослого життя. Це не могло не

⁸ Пауцто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.80.

⁹ Повесть временных лет. – С.67.

¹⁰ История Византии. – Т.2. – Москва, 1967. – С. 350–351.

¹¹ Повесть временных лет. – С.68.

¹² Там само. – С.70.

накласти відбитку на уявлення князя про згубність половецьких вторгнень, про життєву необхідність єдності руських сил. Перед очима Володимира з дитячих літ проходили нескінченні сутички і війни з торками, перші набіги половців. На Русі не існувало іншого такого міста, як Переяславль, на яке б так часто нападали степовики. Найважчими були, мабуть, його враження від походу грізного хана Шаруканя 1068 р. Билини, складені під враженням половецького лиха, поетично описують, як степом, від самого синього моря біжать стада величезних турів, наляканих тупотом коней половецької кінноти:

*“Да числа-сметы нет!
А закрыло луну до солнышка красного,
А не видно ведь злата-светла месяца,
А от того же от духу да татарского [половецкого],
От того же от пару лошадиного ...
.....
Ко святой Руси Шарк-великан
Широку дорожку прокладывает,
Жгучим огнем уравнивает,
Людом христианским речки-озера запруживает...”¹³*

У 1068 р. стався перший великий похід половців на Русь, Спочатку орди кочовиків вдерлись на Переяславщину. На річці Альгі брати Ярославичі Ізяслав, Святослав і Всеволод зустрілись з ворогом і зазнали нищівної поразки. Літопис повідав про це коротко: “Грѣхъ же ради нашихъ пусти Богъ на ны поганыхъ, и побѣгоша русьскыи князи, и побѣдиша половци”¹⁴. Мабуть, дуже вже боліло літописцеві згадувати про страшну й ганебну поразку Русі в бою з небаченим раніше ворогом.

Можливо, 15-річний Володимир брав участь у тій першій битві Русі з половцями, що принесла тяжку поразку його батькові й дядькам Ізяславу та Святославу. На той час він змужнів і часом очолював батьківську дружину. Рубець від ганебної поразки, що завершилася втечею Ярославичів до Києва, повстанням в стольному граді, еміграцією за кордон великого князя Ізяслава й смертю єпископа, мав залишити глибокий слід у його розумі й серці.

Володимир став дорослим дуже рано, навіть для тих суворих часів, коли 14 – 15 річний юнак не лише одружувався, а й, бувало, сідав на княжий стіл. Його батько Всеволод був людиною, не створеною для війни. Освічений переяславський князь, котрий знав п’ять мов, (як згадував його син Володимир¹⁵), не любив ревіння сурм і брязкоту мечів. Він віддавав перевагу перед війною читанню книг і бесідам з освіченими людьми. Тому з юних літ Володимир Всеволодич зробився своєрідним мечем і щитом у руках батька.

Вже на схилі років Володимир написав своє знамените “Повчання дітям”¹⁶, перший твір світської, не літописної літератури на Русі. Воно принесло йому

¹³ Цит. за: Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – С.124.

¹⁴ Повесть временных лет. – С.73.

¹⁵ Там само. – С.102.

¹⁶ “Повчання” вписане в “Повість временних літ” під умовним 1096 р. Вчені гадають, що воно створене близько 1118 р.

славу першого письменника в країні. У ньому князь коротко, але красномовно переказав свою воєнну біографію: “А се вы повѣдаю, дѣти моя, трудъ свой, оже ся есмь тружалъ, пути дѣя и ловы с 13 лѣт. Первое к Ростову идохъ, сквозѣ ятичѣ, посла мя отецъ, а самъ иде Курьску, а пакы 2-е к Смолинську”¹⁷.

У “Повчанні” князь згадує про 83 великих походи на Русі, до причорноморських степів і Європи¹⁸. Першу велику експедицію він здійснив 13-літнім хлопчиком, проїхавши з Переяслава (Південного) “сквозь Вятичи”, через глухі Брянські ліси, де, за билинами, залягав Соловей Розбійник, де не було “дороги прямоезжей”, де в лісах ще палали вогні поховальних вогнищ, а язичники вбивали київських місіонерів¹⁹. Неважко уявити, як моторошно бувало малому хлопцеві, котрий їхав лісовими хащами на могутньому бойовому коні попереду ратників батьківської дружини. Час від часу Володимир одержував від батька або дядька, великого князя київського Ізяслава, невеликі уділи, в яких вчився нелегкій справі управління князівством.

Знаменита в руській історії битва на Нежатиній Ниві 3 жовтня 1078 р. круто змінила політичне становище Всеволода і його старшого сина. Тоді Ізяслав і Всеволод Ярославичі вийшли назустріч порушнику спокою Руської землі Олегу Святославичу, котрий сидів тоді в Тмуторокані і добивався Чернігова (на столі якого в той час сидів Всеволод). У кривавому бойовищі Олег зазнав поразки й втік до Тмуторокані, а Ізяслав загинув²⁰. На його місце в Києві, згідно давньоруським законам престолонаслідування, сів молодший брат Всеволод. У Чернігові він посадив сина Володимира²¹.

До чернігівського часу життя Володимира Всеволодича (1078–1094 рр.) відноситься єдина, здається, реліквія, що належала цьому князеві й збереглася до наших днів. Ось вона лежить у мене на долоні, тьмяно виблискуючи старовинним золотом, – масивне, майже двохсотграмове кружало, вкрите вишуканими й химерними зображеннями й написами²² (рис.2). Цей ювелірний шедевр не має аналогій ні в давньоруському, ні в світовому мистецтві. Він особливо дорогий нам тому, що існують підстави твердити – це власність Володимира Всеволодича Мономаха.

У 1821 р. неподалік від Чернігова, на березі відомої з літопису річки Болловос (нині Білоус), знайдено так звану Чернігівську гривну, що тепер зберігається в Державному Російському музеї в Санкт-Петербурзі. Це амулет, зміювик-оберег. Його носили на грудях люди середньовіччя, щиро вірячи в те, що він захистить їх від хвороби, ворожої стріли й іншого лиха. Товсте, діаметром більше 7 см кружало має на лицевому боці зображення архистратига Михаїла з довгими і важкими крилами, оточене написом релігійного характеру, виконаним грецькою мовою. На зворотному боці амулета – жіночий торс, що має замість рук і плечей два зміїних тулуби, від чого й походить назва амулету.

¹⁷ Повесть временных лет. – С.102.

¹⁸ Повесть временных лет. – С.104.

¹⁹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – Москва, 1982. – С.453.

²⁰ Повесть временных лет. – С.85–86.

²¹ Там само. – С.87.

²² История культуры Древней Руси. Домонгольский период. – Т.2. – Москва – Ленинград, 1951. С.444–445 (автор текста Б. О. Рыбаков).

Рис.2. Золота гривна Володимира Всеволодича. Кін. XII ст.

Навколо зображення жінки-змії напис давньоруською мовою: “Господи, помози рабу своему Василию. Аминь”. Вчені встановили, що цей змійовик був виготовлений у кінці XI ст.

Археологи знаходять чимало змійовиків у похованнях, трапляються й випадкові знахідки. Та всі вони виготовлені здебільшого з міді, інших золотих змійовиків не траплялось. Якщо врахувати виключно високий художній рівень виконання амулета, величезну вартість його металу (за саме золото можна тоді було купити невелике місто з валами, стінами, баштами, ринковою площею, а то й з городянами), то доведеться визнати, що дорогоцінна річ мала належати комусь із давньоруських князів. Але кому саме?

Ключ до розгадки таємниці містить слово “Василий” у давньоруському написі. То було християнське ім’я Мономаха. Та коли він загубив свою золоту гривну, якою, мабуть, дуже дорожив? Відповідь на це питання можна спробувати знайти в його “Повчанні”. Пильно вглядаючись у своєрідний літературний автопортрет, намальований Мономахом у цьому творі, бачимо не лише полководця, воїна і державного діяча, а й вправного й сміливого мисливця, котрий так само мужньо бився з дикими звірами, як і з хижими кочовиками. Головні свої мисливські пригоди він пережив у роки князювання в Чернігові, оточеному непролазними лісовими хащами й дібровами, наповненими різними звірами.

На Русі, так само, як всюди в середньовічному світі, мисливство (“ловы”) було повсюдним засобом добування їжі й улюбленою розвагою для всіх шарів суспільства. “Ловы” часто зводились до небезпечних поєдинків з могутніми звірами, особливо з турами, що важили більше тонни і легко піднімали на роги коня з вершником (їх винищили кілька століть тому), про що свідчать спогади самого Мономаха: “А се в Черниговѣ дѣяль есмь: конь диких своими руками связаль есмь въ пущах 10 и 30 живых конь, а кромѣ того же по ровни [рівнині]

ѣзда ималь есмь своими руками тѣ же кони дикиѣ. Тура мя 2 [рази] метала на розѣх и с конемъ, олень мя одинъ боль, а 2 лоси, одинъ ногами топталъ, а другый рогами боль, вепрь ми на бедрѣ мечь отъялъ, мѣдвѣдь ми у колѣна подѣклада [пѣтник] укусилъ, лютой зверь²³ скочилъ ко мнѣ на бедра и конь со мною поверже. И Богъ неврежена мя съблюде”²⁴.

Мабуть, десь тут, у чернігівських пушах, під час одного з герців з диким звіром, Мономах загубив свою золоту гривну. Б. А. Рибаків помітив тріщину в змійовику і дотепно пояснив її тим, що тур наступив на нього. Однак все ж таки Володимир Всеволодич увійшов до історії Русі і Європи не як один із кращих мисливців свого часу (хай їх і дуже шанували в суспільстві), а як освічений і талановитий письменник, мудрий політик, розумний і вмільний державний діяч. Найбільш уславився він як великий полководець, котрий розгромив і відкинув далеко від південних і східних рубежів Русі її найлютіших ворогів – половецьких ханів з їх незліченними ордами.

Життя Володимира в Чернігові було неспокойним. Він продовжував допомагати батькові (вірніше, воювати за нього, великого князя київського) в майже безперервній боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами. Стрімкий і рішучий, Володимир налагодив постійний і швидкий зв'язок між Черніговим і Києвом: “А и-Щернигова до Києва нестишьды ѣздих ко отцю, днемъ есмь переѣздилъ до вечерни”²⁵, згадував він у “Повчанні”. Історики підрахували, що Мономах їздив з Чернігова до Києва і назад більше ста разів. Таку шалену скачку на 140 км можна було здійснювати лише за системи підстав, розставлених на всьому шляху. Як показали дослідження Б. О. Рибаківця путівця між Черніговим і Любечем (60 км), ця дорога йшла долинами й була поділена спеціальними сторожовими курганами невеликі ділянки, де й могли знаходитись застави й запасні коні для підстави²⁶.

Всеволод Ярославич проводив на Русі хитромудру гру, усуваючи з політичної сцени то Олега Святославича, то старшого серед небожів, сина Ізяслава Святополка, то виганяючи братів-ізгоїв Ростиславичів на західні, ще мало освоєні землі. Все це діялось руками Мономаха. Він корився батькові, але з тієї пори зарікся піднімати меч проти своїх, руських князів.

Відраза до братовбивчих війн виявилась у вирішальному моменті його політичної кар'єри: в 1093 р., коли в Києві помер батько Всеволод. Володимир міг би посісти київський престол, перебуваючи тоді в стольному граді й володіючи військовою силою. Та він вчинив інакше: добровільно відрікся від великокнязівського стола на користь брата в перших Святополка Ізяславича, котрий тоді мирно сидів у маленькому і закутному Турові в Київській землі. Літопис Нестора пояснив його дивний вчинок небажанням розпалювати усобиці й повагою до династичного старшинства кузена. Адже згідно традиції престолонаслідування на Русі владу в Києві успадковував не син, а молодший брат покійного государя, в нашому разі – син старшого брата батька Мономаха,

²³ Мабуть, рись.

²⁴ Повесть временных лет. – С.104.

²⁵ Повесть временных лет. – С.104.

²⁶ Рибаків Б.А. Киевская Русь и русские княжества. – С.455–456.

Святополк Ізяславич.

Дивний тому, що перед Володимиром відкривався прямий і простий шлях до київського престолу – шлях, заснований на отчинному порядку його посідання, що його так вперто відстоювали князі-ізгої й, певно, змогли утвердити його в правосвідомості бодай частини великих феодалів. Але Мономах не скористався спокусливою можливістю. За свідченням Нестора, “Володимерь нача размышляти, река: “Аще сяду на столѣ отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столѣ преже отца его былъ”²⁷. Цей текст здавна розглядається істориками як доказ визнання Мономахом отчинного порядку заміщення столів²⁸. Якщо це було так, то чому ж він тоді не скористався з цього порядку і не сів на київський стіл – тим паче, що був співправителем батька Всеволода і тримав усе в руках: і дружину, і військо, і двір?

В. Й. Ключевський інтерпретував процитоване місце літопису таким чином: “Володимир почав роздумувати, мабуть, з приводу поради посісти київський стіл повз старшого брата в перших Святополка: “Якщо сяду я на цей стіл, то буде в мене рать із Святополком, тому що його батько сидів на тому столі раніше мого батька”²⁹. Останніх слів немає в літописі, однак сенс роздумів Володимира, мені здається, схоплений вірно.

М. С. Грушевський зауважив, що в час, коли помер Всеволод Ярославич, не існувало законного порядку передання княжих столів (у цьому історик був не правий, про що свідчить стаття “Повісті временних літ” за 1093 р.). Тому, на його погляд, Володимир тверезо зважив шанси: мовляв, Святослав тоді був сильнішим, бо за ним стояли Ольговичі з претензіями на Чернігів³⁰. Важко погодитися з цим твердженням.

Адже якщо за Святополком, котрий сидів тоді в малому Турові й мав відповідно малу дружину і стояли Ольговичі, то ніхто серед них у той час не володів значним військом. А от за Мономахом стояла тоді вся Руська земля. Під рукою Володимира Всеволодича були і великокнязівська дружина, і власна, чернігівська, і київське ополчення, і військові контингенти Переяславщини, Смоленщини, Волині й північноруських земель (йому належала тоді й Ростово-Суздальська земля). Ні, Мономах був набагато сильнішим від Святополка.

Думаю, Володимир Всеволодич добровільно поступився великокнязівським столом слабосилому Святополку ще й тому, що не бажав давати поштовху новим усобицям на Русі – події 1078 р., що завершилися кривавою битвою на Нежатиній Ниві, в якій загинув великий князь київський Ізяслав і безліч воїнів, залишалися ще в пам’яті людей старшого і середнього віку. Наступне життя і політична кар’єра Мономаха свідчить про те, що він за будь-яку ціну уникав бойових зіткнень із родичами, членами великого роду Ярославичів, і додержувався древнього порядку родового старійшинства в престолонаслідванні.

²⁷ Повесть временных лет. – С.92.

²⁸ Див., напр., Толочко А.А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992. – С.36.

²⁹ Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – Москва, 1987. – С.184.

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – Львів, 1905. – С.81.

На користь всього мовленого свідчить уже наступний політичний крок князя Володимира: через рік він віддав Чернігів жадібному й нахабному Олегу Святославичу і перебрався з княгинею³¹ й дітьми до міста свого дитинства Переяславля Південного. Олег був старшим від Володимира в роду Ярославичів і мав переважні права на Чернігів, де до того ж колись сидів його батько Святослав Мономах. Щоправда, цей вчинок був вимушеним. У “Повчанні” драматично описав той день, коли він залишав Чернігів, обложений військом Олега і приведеною тим половецькою ордою: “И выидохом на святого Бориса³² день ис Чернигова, и ѣхахом сквозѣ полкы половьчскыѣ, не в 100 дружинѣ, и с дѣтми и с женами. И облизахутся на нас акы волци [половці] стояще, и от перевоза и в горѣ. Бог и святыи Борисъ не да имѣ мене в користь, – неврежени доидохом Переяславлю”³³.

Саме вокняжіння Святополка в Києві, що неждано–негадано йому дістався, при всій лаконічності відповідної літописної статті, описане Нестором у дусі додержання цим старшим онуком Ярослава порядку родового старійшинства: “И сѣде на столѣ отца своего и стрыя [дядька по батькові] свого”³⁴ – тим самим книжник підкреслює, що Святополк законно вокняжився в Києві, на столі, що звільнив його дядько Всеволод, старший в княжому роду. Отож, в суспільній правосвідомості цей порядок продовжував жити.

Двадцять довгих літ, з 1094 по 1113 р., княжив Володимир у Переяславлі. Спочатку йому було тяжко. Кочовики неодноразово відрізали висунуте в степ місто від Руської землі, перешкоджали підвезенню продовольства і зброї. В кінці життя Мономах з гіркотою пригадував у “Повчанні”: “И сѣдѣхъ в Переяслави 3 лѣта и 3 зимы, и с дружиною своею, и многы бѣды прияхом от рати и от голода”. Але й у тому важкому становищі Володимир самовіддано боровся з половцями: “И идохом на вои ихъ за Римовѣ”³⁵, и Богъ ны поможе, избихом я, а другия поимахомъ”³⁶.

У “Повчанні” є красномовний спогад: “И Стародубу идохом на Олга [Святославича], зане ся бяше приложилъ к половцем”³⁷. Цей син Святослава Ярославича був зрадником загальноруських інтересів: він першим навів половецьких ханів на Русь у боротьбі з іншими руськими князями, своїми близькими родичами, вчинивши, як вважали в суспільстві, “каїнів (братовбивчий) гріх”. Тому-то Мономах і зважився виступити проти свого брата в перших. Та навіть до невірного Олега він ставився гуманно. Його благородство виявилось в надзвичайно гострому становищі. У 1096 р. у битві з військом Олега Святославича біля валів міста Мурома на Оці загинув син Мономаха Ізяслав. Але Володимир

³¹ Мономах у 1070 р. одружився з англійською принцесою Гітою (Гідою), донькою короля Харальда, котрий загинув у 1066 р. в знаменитій битві біля Гастінгса, коли нормани завойовували Англію (*Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. – Ч.1. – Ренн (Франция), 1991. – № 58. – С.38.

³² 24 липня.

³³ Повесть временных лет. – С.103.

³⁴ Там само. – С.92.

³⁵ Городок на пограничній із степом річці Сулі.

³⁶ Повесть временных лет. – С.103.

³⁷ Там само.

і не думав про помсту. Через свого старшого сина Мстислава він пропонує мир Олегу, з тим, щоб той відступився від незаконно захоплених ним Суздаля й Мурома³⁸.

Проте Олег брутально відкинув мирну пропозицію Володимира, кинувся воювати з Мстиславом – і зазнав нищівної поразки в битві в урочищі Кулачка біля м. Ярославля на Волзі, після чого з купкою воїнів побіг до Рязані³⁹. І в цих умовах переможець Мономах пропонує вбивці повернутися до Південної Русі! Він прощає його, обіцяє дати князівство і навіть утішає!⁴⁰ В літописі зберігся цей сповнений гуманності й благородства лист! У світовій літературі мало знайдеться творів, подібних до цього короткого листа!

Сучасники і наступні покоління руських людей належним чином оцінили обох князів. Велична пам'ятка давньоруської літератури “Слово о полку Ігоревім” красномовно оцінює ганебний внесок Олега (якого з гіркою іронією називає “Гориславичем”⁴¹) до усобиць і війн на обширі Русі: “Тогда, при Олзѣ Гориславличи / сѣяшеться и растяшеть усобицами, / погибашеть жизнь Дажьбожа внука⁴²; / въ княжихъ крамолахъ вѣци челоуѣкомъ скратишась. / Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, / нѣ часто врани граяхуть, / трупиа собѣ дѣляче, / а галици свою рѣчь говоряхуть, / хотя полетѣти на уедие”⁴³.

А ось “старого Володимира”, миротворчий дух якого наче маяв над руським суспільством доби роздробленості, автор “Слова” згадує з великою повагою. Завдяки вирішальній ролі Мономаха в протистоянні хижому Половецькому степові зростав інтерес літописців до скромного, здавалось, провінційного князя. “Повість временних літ” й інші літописи оспівують переможні походи Володимира Всеволодича на половців. Оповіді про звитязні перемоги руського війська над ханами являють центральну частину “Повісті” за 1103 – 1116 рр. Як писав Д.С.Лихачов. “літопис по вінця наповнений дзвоном воєнної слави, і ця слава пов'язана з ім'ям Мономаха”⁴⁴.

Вже в перший рік свого княжіння у Переяславлі Володимир Всеволодич на чолі дружини заглибився у степ і розбив ханів за річкою Сулою. Наступного року енергійний переяславський князь об'єднався з київським – Святополком. Літописець пригадує: “Святополкъ же и Володимерь идоста на вежѣ⁴⁵, и взяста вежѣ, и полониша скоты и конѣ, вельблуды и челядь [рабів], и приведоста я в землю свою”⁴⁶.

³⁸ Повесть временных лет. – С.108.

³⁹ Там же. – С.109.

⁴⁰ Там же. – С.105–106. Див.: Орлов А. С. Владимир Мономах. – Москва – Ленинград, 1946. – С.152–161.

⁴¹ Людиною гіркої слави.

⁴² Давні русичі вважали себе дітьми і онуками сонячного божества Дажьбога. Пережитки язичництва залишались сильними на Русі й у кінці XII ст.

⁴³ Слово о полку Игореве / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва – Ленинград, 1950. – С.16.

⁴⁴ Лихачев Д.С. “Повесть временных лет”. Историко-литературный очерк // Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.284.

⁴⁵ Половецькі стійбища.

⁴⁶ Повесть временных лет. – С.96.

Початок активної діяльності дуумвірату Святополк – Мономах (створеного 1094 р.) припадає, на мою думку, на кінець лютого 1096 р. Тоді вони зібрались у похід до Степу і “посласта къ Ольгови, *веляша* ему пойти на половци с собою. Олегъ же обѣщався с нима”, проте лише зробив вигляд, ніби вирушає в Степ. Після повернення з переможного походу дуумвіри закинули Олегові: “Се ты не шель еси с нама на поганья, иже погубили суть землю Русьскую ... Ты есть ворогъ нама и Русьстѣй земли”. Вони намагались примусити чернігівського князя приєднатися до їхньої боротьби з кочовиками, та “Олегъ же сего не послуша, и бысть межи ими нѣнависть”⁴⁷.

Варто звернути увагу на саму форму заклику вирушити в похід, з яким звернулись до Олега Святополк із Володимиром: “велеша ему пойти”. Дуумвіри взяли на себе відповідальність за долю Руської землі, очолили боротьбу з хижим і безжальним половецьким степом. Мабуть, уже тоді вони мали можливість віддавати накази іншим князям, навіть найсильнішому серед них Олегу Святославичу. Природно думати, що Святополк і Володимир взяли на себе чільну роль у справі відбиття навали половецьких ханів з тим, щоб далі перейти в рішучий наступ проти степовиків.

Здавалось би, ініціатива в здійсненні воєнних експедицій у Степ мала б належати главі південноруських князів Святополку Ізяславичу. Але літописці зображують справу таким чином, що організатором першого й всіх інших спільних походів проти ханів виступає Володимир Мономах. У 1103 р., за свідченням “Повісті временних літ”, Святополк і Володимир зійшлись “думать” біля Дулебського озера в Київській землі. Володимир звернувся до дружинників Святополка із закликом вирушити до Половецького степу. Та вони відмовлялись, пояснюючи це тим, що весною не варто йти, – мовляв, можна загубити смердів (селян) та їхні ниви. З контексту літописної розповіді зрозуміло, що йшлося також про селянських коней, які могли б загинути під час походу. У вирішальний момент Мономах звернувся до воїнства Святополка з палкою промовою: “Дивно, ми, дружино, оже лошадей жалуете, ею же кто ореть. А сего чему не промыслите, оже то начнетъ орати смердъ, и приѣхавъ половчинъ ударить и стрѣлюю, а лошадей его поиметь, а в село его ехавъ иметь жену его и дѣти его, и все его имѣнье? То лошади жаль, а самого не жаль ли?”⁴⁸. Присоромлений Святополк і його дружинники згодилися піти в Степ, там під проводом Мономаха русичі здобули першу велику перемогу руських над кочовиками за останні роки.

Тоді на заклик Володимира Всеволодича зібрались південноруські князі. Лише Олег Святославич, вічний спільник ханів, відмовився, заявивши, ніби занедужав, іронічно зауважив літописець. “Поидоша на конихъ и в лодьях, и придоша ниже порогъ, и сташа в протолчех в Хортичем островѣ. И всѣдоша на конѣ, и пѣшци из лодей выседше идоша в поле 4 дни”. Половці виставили проти Русі незліченну кількість воїнів, та коли вони побачили грізну руську рать, їх охопив жах (“и Богъ великій вложи ужасть велику в половцѣ”), вони

⁴⁷ Повесть временных лет. – С.96.

⁴⁸ Повесть временных лет. – С.118.

не стали чинити опору й “побѣгоша пред рускими полкы”.⁴⁹ Перемога руських воїнів була повною і безумовною.

Далі було здійснено ще чотири великих і переможних походи Русі проти половецьких ханів: у 1107, 1109, 1111 і 1116 рр. Всі вони, згідно літопису, проводились за ініціативою Володимира Всеволодича. Особливо яскраво описаний в “Повісті” похід 1111 р., завдяки якому руські полки пройшли далеко на схід Половецькою землею й змусили сина хана Шаруканя Отрока разом із 40-тисячною ордою забратися до Закавказзя.

На чолі масштабного походу в Половецьку землю, як і всіх інших до вокняжіння Володимира Всеволодича в Києві в 1113 р., формально стояв Святополк київський, хоча літописці завжди ставлять поряд з ним Мономаха. Та в статті 1111 р. книжник повністю віддає ініціативу Володимирі. Бо, за його словами, Мономах був єдиним серед князів, хто тверезо оцінював становище і на Русі, і в Половецькій землі, й, головне, – знав як протистояти страшному ворогові, перемагати його.

Руське військо несподівано для половців з’являється на Дону, облягає половецькі “городи” (стійбища) Шарукань і Сугрів, б’ється з величезною силою кочовиків... Святополк губиться, втрачає ініціативу, Володимир повністю бере в свої руки керівництво кампанією. Його полк завдає вирішального удару степовикам: “И падаху половци предъ полкомъ Володимеровомъ, невидимо бьми ангеломъ,..и главы летяху невидимо стинаемы на землю ...избиении быша иноплеменницѣ многое множество, на рѣцѣ Салницѣ”, із захватом пише руський книжник⁵⁰. Ворог втратив більше 10000 воїнів, інші або переселилися на Закавказзя з ханом Отроком, або розбіглися степом.

Київський літописець завершує оповідь про велику перемогу емоційними і гордими словами: “Възвратишася русьстии князи въвояси съ славою великою къ своимъ людемъ: и ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ [Візантії] и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, доидеже и до Рима проиде...”⁵¹

Переможний похід Мономаха у Половецький степ став кульмінацією в його наступальних діях проти агресивних і безжальних кочовиків. У 1116 р. Володимир Всеволодич, уже великий київський князь, послав на Дон свого сина Ярополка з військом. Ярополк заволодів трьома “городами” кочовиків, серед яких знову був Шарукань. З літописної оповіді зрозуміло, що розгромлені й деморалізовані під час попереднього походу хани не змогли зібратися з силами, аби протидіяти русичам, і побігли перед ними⁵². Рубежі Русі, рідне Мономаху Переяславльське князівство на кілька десятиліть були позбавлені від страшної половецької загрози.

Ставши великим князем київським, Володимир Всеволодич виявив себе видатним державним діячем і правителем. Уже перші його кроки як великого государя відбивають прагнення до необмеженої влади, так необхідної країні в ті буремні роки. Він владно і рішуче припиняв “котори” між князями, на

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Повесть временных лет. – С.123.

⁵¹ Там само. – С.125.

⁵² Там само. – С.129.

власний розсуд переміщував їх із одного князівства до іншого. Самовладність Мономаха яскраво проявилась в епізоді упокорення в 1116 р. мінського князя Гліба Всеславича, котрий без його дозволу “воеваль дрѣговичи и Случескъ”⁵³ пожегъ, и не каешеться о семъ, и не покарешеться, но болѣ противу Володиме-ру глаголюще, укаряя и”. Самого лише виразу незадоволення великим князем виявилось досить Мономаху, аби силою приборкати Гліба і зробити його слухняним васалом. Володимир було залишив йому Мінськ, та в 1117 р. остаточно відібрав місто і землю⁵⁴, а “самого приведе Кыеву”⁵⁵, де той незабаром помер.

Володимир Мономах зумів відновити на Русі єдиновладну й консолідовану монархію свого діда Ярослава Мудрого. Цьому сприяла великою мірою його багатолітня й надзвичайно успішна боротьба проти хижих половецьких ханів, яких він ущент розгромив і відігнав далеко за Дон...

Сучасники чудово розуміли виключну роль і значення князя в житті Давньоруської держави. Вселенська слава Мономаха стверджується в його некрологічній характеристиці, вміщеній у Лаврентіївському літописі під 1125 р.: помер князь Володимир, “прослувый в побѣдах, его имени трепетаху все страны, и по всѣх землях изыде слух его”⁵⁶. Інший, надзвичайно піднесений і зворушливий панегірик вміщено в Київському літописі під тим самим роком: “Преставися благовѣрный князь, христоробивый и великий князь всея Руси, Володимеръ Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце луча пуцая! Его же слухъ произиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ странамъ поганымъ”⁵⁷, братолюбець и нищелюбець, и добрый страдалецъ за Рускую землю”⁵⁸.

Багато років і десятиліть після кончини Володиір Всеволодич продовжував жити в уяві народу і пам’ятках давньоруської літератури. У рік його смерті син Ярополк безстрашно йде на половців: “Тогда же благовѣрного князя корень и благовѣрная отрасль, Ярополкъ, призва имя Божие и отца своего, съ дружиною своею дързну” вдарити на половців, що переважали його чисельністю, і вщент розгромив їх⁵⁹. Коли ж Ярополк став київським князем, то виявив милосердя до чернігівського князя Всеволода Ольговича⁶⁰, котрий “заратился” в 1139 р., бо був милостивий норовом, мав Божий страх у своєму серці і, подібно до великого батька, не бажав кровопролиття, тому уклав з ним мир⁶¹.

Ще багато років Володимир Мономах виступає в Київському та інших літописах як високий зразок нащадкам для наслідування. Його велич і слава переносяться книжниками на синів і онуків героя. Згадуючи під 1140 р. про труднощі, з якими зустрівся його син Мстислав, великий князь руський, київський літописець емоційно вигукує: “Се бо Мъстиславъ великий наслѣди отца своего путь Володимера Мономаха великаго. Володимеръ самъ собою постоя

⁵³ Стольний град невеликого удільного князівства у Мінській землі.

⁵⁴ Повесть временных лет. – С.129.

⁵⁵ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.205.

⁵⁶ ПСРЛ. – Т.1. – Лаврентьевская летопись. – Вып.2. – Ленинград, 1927. – Стб.294–295.

⁵⁷ Мається на увазі Половецька земля.

⁵⁸ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.208.

⁵⁹ Летопись по Ипатскому списку. – С.209.

⁶⁰ Сина невгамовного Олега Святославича.

⁶¹ Там само. – С.216.

на Дону, и много пота утеръ за землю Рускую, а Мъстиславъ мужи своя посла, загна половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Рускую землю отъ поганыхъ”⁶².

На Русі Мономашичі вважались головним княжим родом, їм звичайно віддавали перевагу перед іншими княжими кланами, насамперед перед Ольговичами. Про це свідчать і південноруські, й північноруські літописці. У 1141 р. новгородське віче захотіло собі в князі члена “племени Володимера”, тобто Мономашича, відмовляючись прийняти сина або брата Всеволода Ольговича, що посідав тоді великокнязівський стіл⁶³. Навіть прихильне до Ізяслава Мстиславича, онука Мономаха, київське віче 1147 р. рішуче відмовилось послати військо проти Юрія Долгорукого, сина Володимира Всеволодича. Вічники заявили Ізяславу: “Не можемъ на Володимере племя руки възняти, на Гюргя [Юрія] но оже на Олговичи, хотя и с дѣтми идемъ с тобою”⁶⁴. Те ж саме мовили йому й куряни. Наведення контекстів Київського літопису з прославлянням Мономаха і його роду можна продовжити.

І в небагатьох пам’ятках світської не літописної літератури XII – XIV й пізніших часів Володимир Всеволодич виступає неперевершеним ідеалом государя, страдника за Руську землю. Співець “Слова о полку Ігоревім” жалкує за тим, що “того старого Владимира / нельзѣ бѣ пригвоздити еѣ горамъ киевськимъ”⁶⁵, він би могутньою десницею й безмежним авторитетом забезпечив єднання князів перед лицем половецької загрози. А в “Слове о погыбели Руской земли”, створеному ймовірно напередодні навали орд Батия на Русь, Володимир Мономах звеличується як самовідданий борець за Руську землю, як її щит і меч. Адже ним “половци дѣти своя страшаху, а Литва изъ болота на свѣтъ не выникываху...”⁶⁶.

Чи не найбільш велична і поетична похвала князеві Володимирі міститься в створеному і відредагованому в XIV – XV ст. Галицько-Волинському літописі. Відкривається його збережена часом частина величним панегіриком засновнику Галицько-Волинського князівства Романові Мстиславичу. З вітчизняних та іноземних джерел відомо, що Роман здійснив кілька походів проти половецьких ханів і зупинив їх навали. Сучасник подій, візантійський історик Нікіта Хоніат розповів про першу з відомих науці експедицій в Степ цього князя.

У 1197 чи 1198 р. (точнішої дати Хоніат не наводить) половці вдерлись до Візантії, спустошили землі, що прилягали до Константинополя, й, напевне, підступили б до самої столиці, аж коли Роман Мстиславич раптово напав на них, пройшов тилами ворогів і завдав поразки, врятувавши цим, за словами історика, імперію⁶⁷. Напевне, князь ударив на кочовиків із недавно одержаного від тестя, великого князя київського Рюрика Ростиславича, уділу в південній Руській землі.

⁶² Там само. – С.217–218.

⁶³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва – Ленинград, 1950. – С.211–212.

⁶⁴ Летопись по Ипатскому списку. – С.246.

⁶⁵ Слово о полку Игореве. – С.26.

⁶⁶ Цит. за: Орлов А.С. Владимир Мономах. – С.44.

⁶⁷ *Nicetae Choniatae Historia* / Ed. Bonnae, 1835. – P.691–692.

У 1202 р. Роман, уже могутній галицько-волинський князь, повторив похід на половців, що знайшло відображення в давньоруських джерелах. Літописи повідомляють, що половецька орда несподівано, як завжди, увірвалася на Русь і зі здобиччю та великим полонем поверталася в степи. Роман наздогнав кочовиків за річкою Россю, відбив полонених і нагробоване, а потім увійшов до Половецької землі розігнав орду, перебивши безліч ворогів. Через два роки князь здійснив свою третю велику кампанію проти ханів і знову завдав поразки смертельним ворогам Руської держави.

Галицький літописець мав усі підстави сказати в панегірику про Романа, що він “устремиль бо ся бяше на поганья яко левъ, сръдить же бѣ яко и рысь, и губяше яко и коркодилъ, и прохожаше землю ихъ яко и орель, храбор же бѣ яко и туръ”⁶⁸.

До історії східних слов'ян Роман увійшов із гучною славою переможця половецьких ханів, якого давньоруські книжники порівнювали з Володимиром Мономахом. Далі в панегірику мовиться: “Ревнава же дѣду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомаыя половци, изгнавшю Отрока в Обезы⁶⁹, за Желѣзныя врата. Сырчанови⁷⁰ же оставшю у Дону, рыбою оживши. Тогда и Володимеръ Мономахъ пилъ золотымъ шеломомъ Донъ, приемши землю ихъ всю, и загнавшю окааньяныя агаряны. По смерти же Вьлодимери, оставшю у Сыръчана единому гудьцю же Ореви, и посла и въ Обезы, река: “Вьлодимеръ умерлъ есть, а вьротися, брате, поиди въ землю свою. Молви же ему моя словеса, пой же ему пѣсни половецкия, аже ти не вьсхощеть, дай ему поухати зелия, именовемъ емшанъ”. Оному же не вьсхотѣвшю обратитися, ни послушати, и дасть ему зелие; оному же обухавшю и вьсплакавшю, рече: “Да лучше есть на своей земли костью лечи, нежели на чужей славну бытии”. И прииде въ свою землю”⁷¹.

Перед нами, ймовірно, уривок половецької пісні, що якимось чудом дійшла до нашого часу в складі Галицько-Волинського літопису. Принаймні, може йтися про уривок половецького епосу, що містить чимало рис до характеристики половецького побуту⁷². Несхожість похвали Мономахові (частини панегірика Романові) з традиційними літописними текстами послужила основою для припущення, ніби вона є втраченою частиною “Слова о полку Ігоревім”, на доказ чого наводилися вирази цієї похвали: “пил золотом шеломом Дон”, “песни половецкия”, гіперболізоване зображення Кончака та ін.⁷³

Згідно з уявленнями літописця, східні кочові й напівкочові народи походили від біблійних Ізмаїла, сина Авраама, і його рабині Агарі. Тому вони іменуються в давньоруському письменстві ізмаїлтянами і агарянами. В даному контексті “Обези” слід тлумачити як Грузію. Складніше встановити, яку місцевість мав на увазі літописець під “Желѣзными вратами”. Від В. М. Татищева

⁶⁸ Галицько-Волинський літопис / За ред. М. Ф. Котляра. – Київ, 2002. – С.77.

⁶⁹ На Кавказ.

⁷⁰ Його брат/

⁷¹ Галицько-Волинський літопис. – С.77.

⁷² Пархоменко В. А. Следы половецкого эпоса в летописях / В. А. Пархоменко // Проблемы источниковедения. – Сб.3. – Москва – Ленинград, 1940. – С.391–393.

⁷³ Миллер Вс. Взгляд на “Слово о полку Игореве”. – Москва, 1877. – С. 137–141.

йде традиція бачити в них Дербент, його турки іменують Темір Капі, тобто “Залізні ворота”⁷⁴. Однак така локалізація виглядає неймовірною, бо Дербент знаходиться біля самого Каспійського моря, тому “изгнавшю за Желѣзныя врата” означало б загнати Отрока в Каспійське море!

Тим часом, грузинська пізньосередньовічна хроніка “Картліс-Цховреба” дає можливість бодай гіпотетично локалізувати “Желѣзныя врата”. Її повідомлення про переселення до Грузії за царя Давида (1089–1125) величезної половецької орди дає змогу бачити в цих “вратах” один із проходів у західній частині Кавказького хребта. У цій хроніці повістується про те, як цар Давид, готуючись до війни з турками-сельджуками, вирішив використати сили половців, котрі, за свідченням цього джерела, мешкали поблизу Грузії. Далі Картліс-Цховреба повідомляє, що Давид одружився з донькою ватажка кочовиків Атрака Шараганідзе (Отрока літопису) і переселив до Грузії сорок тисяч половців разом із родинами. Згодом половецькі вершники брали участь у боях із турками⁷⁵. Співставлення оповідей “Повісті временних літ” і Київського літопису XII ст. про походи на половців 1103–1116 рр. привело мене до висновку, що поетичний зачин пізньої грузинської хроніки узгоджується з розповіддю Нестора про велику перемогу руських ратників над страшним ворогом, що сталася 1111 року.

“Повість временних літ” і, особливо, “Повчання”, дозволяють створити достовірний портрет Мономаха. Як писав дослідник життя й діянь Володимира Всеволодича, він виступає в цих джерелах цілком живою людиною. Відомо, як проходив його день зранку до вечора, як дбав він про порядок у палаці, перевіряв караули, як полював. У “Повчанні” князь описує, як молився або ворожив на Псалтирі. Часом Мономах бував жорстоким, часом милосердним. З його сповіді відомо, що князь був честолюбним, користувався всіма засобами для досягнення мети⁷⁶. Все це так, але недоліки й навіть якісь негарні вчинки не можуть затулити в нашій уяві привабливий образ будівника держави, державного діяча, найперше – воїна і полководця, що захистив рідну землю від страшних степових кочовиків. Цим він і полюбився народові, тому так довго жив у народній пам’яті.

Mykola Kotlyar. VOLODYMYR MONOMAKH IN THE HISTORICAL AND POETIC MEMORY

⁷⁴ *Татищев В. Н.* История Российская. – Т.2. – Москва – Ленинград, 1963. – С.241, 311.

⁷⁵ *Джанашвили М.* Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России. // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып. 22. – Тифлис, 1877. – С.35–36.

⁷⁶ *Рыбаков Б.А.* Первые века русской истории. – С.143.